

GLÓWNE ZAŁOŻENIA PROCESU „UNOWOCZEŚNIANIA” POLITYKI SPÓJNOŚCI PO 2020 R.

Maria Ewa SZATLACH

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Instytut Nauk Politycznych, Bydgoszcz

Streszczenie: Polityka spójności jest główną polityką inwestycyjną Unii Europejskiej i odzwierciedla konkretne przejawy solidarności państw członkowskich. Dzięki budżetowi zaplanowanemu na lata 2021-2027 możliwe będą dodatkowe nakłady inwestycyjne, które zniwelują utrzymujące się wciąż różnice w rozwoju gospodarczym tak regionów, jak i państw członkowskich. Zgodnie z założeniem Komisji Europejskiej większość środków ma być przeznaczona na innowacje, wsparcie małych przedsiębiorstw, technologie cyfrowe i modernizację przemysłu. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie głównych założeń nowej polityki spójności oraz instrumentów i programów wspierających proces jej unowocześniania po 2020 roku.

Słowa kluczowe: polityka spójności, Horyzont Europa, innowacje, schody do doskonałości.

THE MAIN ASSUMPTIONS OF THE "MODERNIZATION" OF COHESION POLICY AFTER 2020

Abstract: Cohesion policy is the main investment policy of the European Union and reflects the most concrete manifestations of solidarity among Member States. Thanks to the budget planned for 2021-2027, additional investments will be possible to eliminate the remaining differences in the economic development of regions and Member States. According to the assumption of the European Commission, most of the funds are to be spent on innovation, support for small enterprises, digital technologies and modernization of industry. The aim of this article is to present the main assumptions of the new cohesion policy as well as instruments and programs supporting the process of its modernization after 2020.

Keywords: coherent policy, Horizon Europe, innovations, Stairway to excellence.

Wstęp

Główną polityką inwestycyjną Unii Europejskiej jest polityka spójności. Na proces jej unowocześniania w latach 2021-2027 roku składa się nie tylko propozycja Komisji Europejskiej (KE), dotycząca dodatkowych nakładów inwestycyjnych na innowacje, wsparcie sektora małych i średnich przedsiębiorstw, technologie cyfrowe i modernizację przemysłu, ale również kilka innych wspomagających ją unijnych inicjatyw. Można do nich zaliczyć program „Horyzont Europa”, „Odnowioną agendę w dziedzinie badań naukowych i innowacji” oraz kontynuację inicjatywy „Schody do doskonałości”. Zarówno przyszła polityka spójności, jak i pozostałe inicjatywy i programy, mają na celu pomóc regionom i państwom członkowskim w dostosowaniu się o nowych wyzwaniach (Barcz, 2018).

1. Inicjatywy i programy wspierające politykę spójności w latach 2021-2027

Przed omówieniem głównych założeń nowej polityki spójności warto zwrócić uwagę i przeanalizować inicjatywy i programy ją wspierające. Niewątpliwie najważniejszym z nich jest „Horyzont Europa” (*Horizon Europe*) (https://ec.europa.eu/commission/publications/research-and-innovation-including-horizon-europe-iter-and-euratom-legal-texts-and-factsheets_en). W opinii Komisji Europejskiej jest to najbardziej ambitny program z dziedziny badań i innowacji w historii Unii Europejskiej. Duże wrażenie robi też budżet programu w wysokości 100 mld euro na lata 2021-2027. „Horyzont Europa” ma się opierać na wcześniejszym programie w dziedzinie badań naukowych i innowacji – „Horyzoncie 2020”. Pogląd, że inwestowanie w badania naukowe i innowacje jest inwestowaniem w przyszłość Europy, nie podlega żadnej dyskusji. Głównym celem „Horyzontu Europa” jest umocnienie Unii Europejskiej na pozycji jednego z głównych światowych liderów w dziedzinie badań naukowych i innowacji. Z proponowanego budżetu w wysokości 100 mld euro 97,6 mld euro ma przypaść na „Horyzont Europa” (z czego 3,5 mld euro zostanie przydzielone na Fundusz InvestEU) oraz 2,4 mld euro na program badawczo-szkoleniowy Euratom (na badania i szkolenia w zakresie bezpieczeństwa jądrowego i na działania w ramach programu „Maria Skłodowska-Curie”). W ramach programu „Horyzont Europa” wprowadzone mają zostać nowe inicjatywy, programy i instytucje. KE powoła Europejską Radę ds. Innowacji (EIC – *European Innovation Council pilot*), której zadaniem będzie wspieranie działalności innowacyjnej najważniejszych innowatorów, przedsiębiorców, małych firm i naukowców (<https://ec.europa.eu/research/eic/index.cfm>). IIC będzie finansować innowacje wysokiego ryzyka, mające potencjał tworzenia nowych rynków. Jako przykładowe zakresy tematyczne

wsparcia Komisja podaje zwalczanie chorób, „czysty” transport czy oczyszczanie oceanów z odpadów z tworzyw sztucznych. Należy podkreślić, że aby środki unijne z „Horyzontu Europa” mogły przynosić widoczne rezultaty, niezbędne jest jak najszybsze osiągnięcia porozumienia w sprawie budżetu UE na lata 2021-2027 i podziału środków na polityki unijne, w tym politykę spójności. W przypadku badań i innowacji opóźnienia w tworzeniu budżetu mogą oznaczać utratę tysięcy miejsc pracy w sektorze badań naukowych i osłabić pozycję konkurencyjną Unii Europejskiej. Opóźnienia te mogą spowodować również zmniejszenie tempa realizacji najważniejszych programów innowacyjnych w służbie zdrowia, walce z klimatem czy rozwiązaniach proekologicznych w transporcie i rolnictwie. Nie podlega również kwestii stwierdzenie, że współczesną siłą napędową wzrostu gospodarczego są innowacje, dlatego od programu „Horyzont Europa” oczekuje się popierania „doskonałości” naukowo-badawczej i pomoc we wprowadzaniu w życie najnowocześniejszych technologii (https://ec.europa.eu/info/designing-next-research-and-innovation-framework-programme/what-shapes-next-framework-programme_en).

Drugą istotną inicjatywą unijną wspierającą nową politykę spójności w latach 2021-2027 jest „Odnowiona agenda w dziedzinie badań naukowych i innowacji” – *A renewed agenda for Research and Innovation* (http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3736_pl.htm). Odnowiona agenda wynika z założenia, że środki przeznaczone na badania naukowe i innowacje są inwestycją w przyszłość Europy i pozwolą na utrzymanie pozycji konkurencyjnej Unii oraz wyjątkowego na skalę światową europejskiego modelu społecznego. Odnowiona agenda obejmuje szereg konkretnych działań na rzecz zwiększenia innowacyjności i zapewnienia wysokiej jakości poziomu życia (https://ec.europa.eu/info/publications/renewed-european-agenda-research-and-innovation-europes-chance-shape-its-future_en). Działania te wynikają z faktu, że mimo istotnych osiągnięć rozwojowych w gospodarce pojawiają się nowe megatrendy (np. sztuczna inteligencja czy gospodarka o obiegu zamkniętym), które niosą ogromne zmiany w gospodarce i społeczeństwie. W opinii KE Europie potrzebne są reformy w systemie finansowania ważnych przełomowych innowacji. Proponowane rozwiązania obejmują: nadanie priorytetu transpozycji dyrektywy w sprawie ram restrukturyzacji prewencyjnej (http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-3802_pl.htm) z 22 listopada 2016 roku, zastosowanie wytycznych w sprawie zwiększenia zamówień na innowacyjne produkty i usługi ze strony administracji publicznej (*Commission notice – Guidance on Innovation Procurement* – <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/29261>) z 15 maja 2018 roku, szybkie przyjęcie unijnego budżetu na lata 2021-2027 z proponowanymi 100 mld euro na programy szkoleniowo-badawcze Horyzont Europa oraz uruchomienie inicjatywy VentureEU (*VentureEU: 2,1 mld euro na wspieranie inwestycji wysokiego ryzyka w europejskie innowacyjne przedsiębiorstwa typu start-up* – http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-2763_pl.htm). Ponadto KE proponuje powołanie Europejskiej Rady ds Innowacji, która będzie agendą kompleksowej obsługi innowatorów oferujących przełomowe technologie o wysokim potencjale i innowacyjnych przedsiębiorstw z potencjałem

rozwojowym. Warto wspomnieć, że nowa inicjatywa KE (Odnowiona agenda) wynika z faktu, że mimo iż Europa generuje 20% światowych inwestycji w badania naukowe i rozwój (przy 7% światowej populacji), wydaje jedną trzecią wysokiej klasy publikacji naukowych oraz dominuje w takich sektorach przemysłu, jak farmaceutyka, elektronika, energia odnawialna, bio-przemysł czy inżynieria mechaniczna, to przedsiębiorstwa unijne inwestują w innowacje mniej niż Chińczycy (1,3% PKB UE do 1,6% w ChRL), Amerykanie (2% PKB), Japończycy (2,6% PKB) i Koreańczycy Płd. (3,3% PKB). Innym niepokojącym wskaźnikiem jest liczba siedzib firm typu start-up o wartości rynkowej powyżej 1 mld dolarów w UE w porównaniu z innymi państwami (26 w UE, 109 w Stanach Zjednoczonych i 59 w Chinach) (http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3736_pl.htm). Utrzymanie pozycji konkurencyjnej Unii Europejskiej zależy więc od zwiększenia jej potencjału innowacyjnego (*A renewed European Agenda for Research and Innovation - Europe's chance to shape its future* – https://ec.europa.eu/info/publications/renewed-european-agenda-research-and-innovation-europes-chance-shape-its-future_en).

W czerwcu 2018 roku Komisja Europejska przedłużyła funkcjonowanie inicjatywy „Schody do doskonałości” (*Stairway to excellence*) (<http://imik.wip.pw.edu.pl/innowacje17/strona20.htm>). Inicjatywa ta została uruchomiana w ramach partnerstwa z Parlamentem Europejskim (PE) w 2014 roku, czyli w okresie, kiedy inteligentna specjalizacja stała się jednym z wymogów polityki spójności. Na lata 2018-2019 inicjatywa dysponuje budżetem w wysokości 3 mln euro, które wyasygnował PE. Jej celem jest zapewnienie wsparcia i wiedzy specjalistycznej tym regionom, które wykazują znaczne opóźnienia w zakresie wdrażania innowacji (http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/smart_spec/strength_innov_regions_en.pdf). Inicjatywa ma dwa główne cele: „znalezienie” takich środków z Unii Europejskiej, które pomogą w sfinansowaniu innowacyjnych projektów oraz podjęcie współpracy z regionami o przybliżonym potencjale i wspólne tworzenie klastrów innowacyjnych. W ramach „Schodów do doskonałości” agenda Komisji ds. Nauki i Wiedzy, Wspólne Centrum Badawcze (*Joint Research Centre – JRC*), pomoże regionom nie tylko we wzmocnieniu ich priorytetów i silnych stron, ale też i w procesie wzajemnego przekazywania wiedzy między regionami oraz w rozwijaniu kreatywności i talentów ludzi (<https://ec.europa.eu/jrc/en>). Zaktualizowana inicjatywa rozpocznie swoją działalność latem 2018 roku i potrwa przez dwa lata. Regiony mogą zgłosić swoje zainteresowanie i wziąć w niej udział za pośrednictwem Platformy Inteligentnej Specjalizacji.

2. Główne założenia nowej polityki spójności

Komisja Europejska zaproponowała unowocześnienie polityki spójności w kolejnej perspektywie budżetowej (http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3885_pl.htm). Należy

podkreślić, że polityka spójności jest główną polityką inwestycyjną Unii Europejskiej i odzwierciedla najbardziej konkretne przejawy solidarności państw członkowskich (Pastuszka, 2012; Dorożyński, 2014). Pomimo wielu środków finansowych przekazywanych na politykę regionalną wciąż zauważalne są utrzymujące się różnice w rozwoju gospodarczym zarówno regionów, jak i państw członkowskich. Dzięki zaplanowanemu na lata 2021-2027 budżetowi w wysokości 273 mld euro na politykę spójności możliwe będą dodatkowe nakłady inwestycyjne zmniejszające lub całkowicie niwelujące te różnice (http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/factsheet/new_cp/simplification_handbook_en.pdf). Najogólniej ujmując, polityka spójności będzie wspomagała regiony w obszarze modernizacji przemysłu, inwestowania w innowacje i przechodzenia do gospodarki niskoemisyjnej o obiegu zamkniętym oraz zbuduje bardziej przyjazne otoczenie biznesowe poprzez stworzenie odpowiednich warunków dla inwestycji, rozwoju gospodarczego i tworzenia nowych miejsc pracy.

Głównie założenia KE dotyczące procesu unowocześniania polityki spójności dotyczą kilku ważnych aspektów. Niewątpliwie głównym elementem jest koncentracja na najważniejszych obszarach, w których Unia Europejska może osiągnąć najlepsze wyniki w aspekcie konkurencyjności gospodarczej. KE przewiduje, że większość środków finansowanych z dwóch funduszy: Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) i Funduszu Spójności (FS) skierowana będzie na: innowacje, wsparcie sektora małych przedsiębiorstw, modernizację przemysłu, technologie cyfrowe, rozwój niskoemisyjnej gospodarki o obiegu zamkniętym oraz walkę ze zmianami klimatycznymi, co pozwoli jednocześnie na realizację porozumienia paryskiego (https://ec.europa.eu/clima/policies/international/negotiations/paris_pl).

Z jedenastu celów tematycznych, które obowiązywały w okresie finansowania 2014-2020, nowa polityka spójności ma skupić się tylko na pięciu:

- bardziej inteligentna Europa – dzięki innowacjom, cyfryzacji, transformacji gospodarczej oraz wsparcia sektora małych i średnich przedsiębiorstw,
- Europa bardziej ekologiczna, wolna od emisji dwutlenku węgla, wdrażająca porozumienie paryskie, inwestująca w energetykę, odnawialne źródła energii i walcząca ze zmianami klimatycznymi,
- Europa bardziej połączona, ze strategicznym transportem i siecią internetową,
- Europa bardziej socjalna, realizująca politykę Europejskiego Filaru Spraw Socjalnych i wspierająca jakość zatrudnienia, edukacji, umiejętności, inkluzji społecznej i równego dostępu do opieki zdrowotnej,
- Europa bliżej obywateli – wspierająca lokalne strategie rozwoju i zrównoważony rozwój miast w całej Unii.

Większość środków z EFRR i FS ma być przeznaczonych na dwa pierwsze cele, tj., inteligentniejszą i bardziej ekologiczną (*greener*) Europę. Unia Europejska przeznaczy na nie od 65% do 85% środków z tych dwóch funduszy.

3. „Unowocześnianie” polityki spójności

Jeden z najważniejszych elementów unowocześniania polityki spójności wynika z założenia, że ponieważ ma ona służyć wszystkim regionom, powinna charakteryzować się bardziej zindywidualizowanym podejściem do rozwoju regionalnego. Oznacza to, że regiony opóźnione w rozwoju gospodarczym i niższym poziomie życia – głównie w południowej i wschodniej Europie – nadal będą korzystać z dużego wsparcia Unii i nie podlega to żadnej dyskusji. Ale środki na inwestycje będą również przeznaczone dla bogatszych regionów UE, gdyż wiele z nich boryka się z problemami przekształceń w przemyśle, zwalczaniem bezrobocia i utrzymaniem swej pozycji konkurencyjnej w gospodarce światowej. Zindywidualizowane podejście do regionów oznacza ich podział na trzy grupy: regiony słabo rozwinięte, w okresie przejściowym i lepiej rozwinięte. Jeśli chodzi o przydzielanie środków na politykę spójności w nowym okresie finansowania, to metoda alokacji będzie opierać się na „formule berlińskiej”, przyjętej przez Radę Europejską w 1999 roku. Formuła ta składa się z różnych metod obliczania dla trzech wspomnianych już kategorii regionów. Bez zmian pozostaje również główne kryterium przyznawania środków z funduszy unijnych – PKB per capita, ale pojawią się nowe kryteria odzwierciedlające lokalną rzeczywistość – stopa bezrobocia wśród młodzieży, niski poziom wykształcenia, zmiany klimatyczne oraz przyjmowanie i integracja migrantów. KE zakłada wspieranie strategii rozwoju na szczeblu lokalnym, czyli większe zaangażowanie władz lokalnych, miejskich i samorządowych w zarządzanie funduszami unijnymi oraz zwiększenie poziomu współfinansowania, co z kolei wpłynie na większą odpowiedzialność za realizację projektów finansowanych przez Unię.

Kolejne założenie związane z procesem unowocześniania polityki spójności dotyczy jednolitego i uproszczonego zbioru przepisów dotyczących wszystkich funduszy unijnych oraz bardziej elastycznych ram prawnych. Uproszczenie zasad funkcjonowania polityki spójności było już wcześniej jednym z głównych celów Komisji. W 2015 roku Komisja Junckera zleciła Grupie Wysokiego Szczebla (*High Level Group*), grupie niezależnych ekspertów, opracowanie konkretnych propozycji w celu uproszczenia dostępu do funduszy unijnych i korzystania z nich w latach 2021-2027 (<https://ec.europa.eu/energy/en/topics/infrastructure/high-level-groups>). Potrzeba krótszych i bardziej przejrzystych zasad prawnych została dodatkowo podkreślona w dokumencie KE o przyszłości finansów Unii Europejskiej z czerwca 2017 roku. Zasada większej elastyczności, czyli skuteczniejszego reagowania na nieprzewidziane okoliczności, wynika z kryzysu migracyjnego i uchodźczego z 2015 roku oraz coraz częściej pojawiających się klęsk żywiołowych. Postulując uproszczenie dostępu do funduszy Komisja Europejska zaproponowała ograniczenie obciążeń administracyjnych oraz mniej restrykcyjne procedury kontroli przedsiębiorców korzystających ze środków UE. Jednolity zbiór przepisów ma również na celu ułatwienie pracy osób zarządzających programami oraz umożliwienie skutecznych powiązań między programami unijnymi. Na przykład państwo członkowskie

może zdecydować o przesunięciu niektórych środków w ramach polityki spójności na program InvestEU. Rozproszenie i przesadna szczegółowość przepisów dotyczących rozdysponowania środków z funduszy europejskich we współpracy z państwami członkowskimi (tzw. "zarządzanie dzielone") sprawiło, że zarządzanie programami było skomplikowane i zniechęcało przedsiębiorców do ubiegania się o źródła finansowania unijnego.

Komisja zaproponowała jednolity zbiór przepisów dla siedmiu funduszy unijnych wdrażanych w ramach zarządzania dzielonego: Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Społecznego+, Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego, Funduszu Migracyjnego i Azylowego, Funduszu Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz Instrumentu ds. Zarządzania Granicami i Wizami. Jednolity zbiór przepisów ułatwi zarówno zarządzanie programami, jaki i ich wykorzystanie. Ponadto nowe przepisy pozwolą na synergię z innymi instrumentami budżetowymi Unii Europejskiej, takimi jak Wspólna Polityka Rolna, Horizon Europe, Erasmus+ i LIFE. Nowa polityka spójności oznacza również uproszczenie procedury audytu i kontroli. KE zaproponowała, żeby na początku okresu programowania nie powtarzać czasochłonnego procesu wyznaczania organów odpowiedzialnych za wdrażanie programów unijnych, jak to miało miejsce w perspektywie 2014-2020. W przypadku programów, które były dobrze zarządzane, z dobrymi wynikami (tj. niskim poziomem błędów) KE zaproponowała, by w większym stopniu polegać na krajowych procedurach. Komisja zaproponowała również zasadę pojedynczego audytu polegającą na tym, że beneficjenci funduszy, np. małe firmy i przedsiębiorcy, podlegaliby jednej, a nie wielu, kontrolom.

Ostatnim założeniem jest wzmocnienie powiązań między polityką spójności a europejskim semestrem w celu poprawy otoczenia inwestycyjnego w Unii Europejskiej. W opinii KE wzmocnienie to stworzy otoczenie przyjazne dla biznesu i wzrostu gospodarczego, dzięki czemu unijne i krajowe inwestycje będą mogły w pełni zrealizować swoje cele (Regional Development and Cohesion Policy beyond 2020: Questions and Answers, Strasbourg, 29 May 2018 – http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-3866_en.htm). Warto zadać pytanie o sposób wzmocnienia powiązania z europejskim semestrem i unijnym zarządzaniem gospodarką. Zalecenia dla poszczególnych państwa w ramach europejskiego semestru w latach 2021-2027 będą brane pod uwagę dwa razy – na początku okresu jako plan działania dotyczący programowania funduszy i opracowywania polityki spójności. Druga grupa zaleceń pojawi się w średniookresowym przeglądzie programów w 2024 roku w celu dostosowania programów do nowych wyzwań. Z kolei warunkowość makroekonomiczna ma zagwarantować, że inwestycje ze środków unijnych realizowane będą w warunkach równowagi finansów publicznych. W przypadku, gdyby państwo członkowskie nie podjęło skutecznych działań naprawczych w kontekście kluczowych mechanizmów zarządzania gospodarką (np. w przypadku nadmiernego deficytu budżetowego, długu publicznego, inflacji, wysokiego poziomu bezrobocia czy deficytu bilansu płatniczego) lub nie wdrożyło środków z programu pomocy stabilizacyjnej, Komisja może zaproponować Radzie zawieszenie wszystkich lub

części zobowiązań i płatności w odniesieniu do co najmniej jednego programu realizowanego przez państwo członkowskie. Komisja może również zalecić odwołanie takiego zawieszenia powołując się na wyjątkową sytuację gospodarczą lub na uzasadniony wniosek danego państwa członkowskiego.

Podsumowując, założenia związane z nową polityką spójności po 2020 roku nie wykraczają poza jej główny cel, jakim jest wyrównywanie warunków ekonomicznych i społecznych we wszystkich regionach Unii. Założenia te są bardzo ambitne i dotyczą pomocy finansowej w wielu ważnych obszarach: innowacji, cyfryzacji, szeroko rozumianej ekologii, energetyki i odnawialnych źródeł energii, transportu, sieci internetowej, edukacji, inkluzji społecznej, jakości zatrudnienia i opieki zdrowotnej, wsparcia sektora małych i średnich przedsiębiorstw oraz zrównoważonego rozwoju. Wydaje się jednak, że Unia Europejska, która współcześnie boryka się z wieloma niekorzystnymi zjawiskami tak wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi, powinna podjąć w ramach polityki spójności nowe wyzwania związane głównie z problemem migracji, kryzysem demograficznym, bezpieczeństwem energetycznym oraz jej zewnętrznymi granicami i przeznaczyć na nie odpowiednie środki finansowe. Nie powinna być jednak traktowana jako panaceum na niekorzystne zjawiska społeczne i gospodarcze pojawiające się w państwach unijnych. Powinna też obejmować wszystkie regiony Unii, a zakres jej interwencji powinien być dostosowany do specyfiki każdego regionu otrzymującego środki.

Bibliografia

1. Barcz, J. (2018). Spójność Unii Europejskiej w dobie zmian. *Sprawy Międzynarodowe*, 2, LXXI.
2. Dorożyński, T. (2014). *Rola polityki spójności Unii Europejskiej w usuwaniu regionalnych nierówności gospodarczych*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
3. Pastuszka, S. (2012). *Polityka regionalna Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
4. https://ec.europa.eu/commission/publications/research-and-innovation-including-horizon-europe-iter-and-euratom-legal-texts-and-factsheets_en, 25.06.2018.
5. <https://ec.europa.eu/research/eic/index.cfm>, 27.06.2018.
6. https://ec.europa.eu/info/designing-next-research-and-innovation-framework-programme/what-shapes-next-framework-programme_en, 18.06.2018.
7. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3736_pl.htm, 17.06.2018.
8. https://ec.europa.eu/info/publications/renewed-european-agenda-research-and-innovation-europes-chance-shape-its-future_en, 01.07.2018.
9. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-3802_pl.htm, 18.06.2018.
10. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-2763_pl.htm, 18.06.2018.

11. (http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3736_pl.htm, 20.06.2018).
12. <http://imik.wip.pw.edu.pl/innowacje17/strona20.htm>, 05.06.2018.
13. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/smart_spec/strength_innov_regions_en.pdf, 03.06.2018.
14. <https://ec.europa.eu/jrc/en>, 03.06.2018.
15. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3885_pl.htm, 26.06.2018.
16. http://ec.europa.eu/regional_policy/en/2021_2027/, 10.06.2018.
17. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-3866_en.htm, 30.06.2018.
18. <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/infrastructure/high-level-groups>, 10.06.2018.
19. https://ec.europa.eu/clima/policies/international/negotiations/paris_pl (dostęp 30czerwca 2018).